

BENDA KÁLMÁN

UNITÁRIUSOK A HÓDOLTSÁG-KORI DÉL-BARANYÁBAN

A Dunántúl délkeleti szöglete Pécs városával a középkor végén Magyarország legfejlettebb vidéke volt, gazdasági és kulturális téren egyaránt. A Dráva mentén, az Ormánságban a holtágakkal tarkított vizenyős síkságon gabonatermesztés és félrideg állattartás, az erdőkben nyestvadászat járta. A Duna-Dráva szögében sorakozó népes mezővárosokban a mezőgazdaság mellett már jelentős kereskedelem is folyt. A lakosság egész Dél-Baranyában magyar volt. Az 1332. évi pápai tizedjegyzék 251 plébániát sorolt fel a megyében, ami ugyanannyi templomos helyet jelentett, és ennek mintegy fele a Pécstől délre eső területre esett. A sűrűn lakott terület kulturális színvonalát mutatja a szerzetesrendek és a kolostorok nagy száma is. A korán megtelepedett bencések mellett az 1200-as években már a domonkosoknak, majd a ferenceseknek, a pálosoknak, később a karmelitáknak és az Ágoston-rendieknek is több kolostorával találkozhatunk.

A táj művelődési életének központja Pécs városa volt, amely már a XI. században jelentős hely. Az 1500-as évek elején lakosságának száma elérte a tízezret. A XVI. századi helyzetet visszavetítő Képes Krónika szerint az 1064-ben Pécsett megkoronázott Salamon király uralmának rossz előjeleként a koronázás éjjelén "hirtelen tűzvész támadt s az egész szentegyház, a hozzáépített paloták és más épületek lángbaborultak, a tűz mindent elemésztett, a harangok pedig lezuhantak a tornyokból". Nagy Lajos király 1367-ben itt alapította meg az ország első egyetemét, igaz, csak rövid ideig állt fenn. A városban többször tartottak országgyűlést, így Zsigmond és Mátyás alatt. Püspökei külföldön végzett nagyműveltségű emberek voltak. Alsáni Bálint, akinek sírköve a Székesegyházban látható, Zsigmond királynak volt Európa-szerte ismert diplomatája. A XV. század második felében itt volt püspök Janus Pannonius, a magyar humanizmus legnagyobb költője.

Pécsről, a város művelődési jelentőségéről számos tanulmány és könyv szól. Kevesebb szó esett viszont történetírásunkban a Dráva-Duna közti háromszögről, jóllehet ez a terület országos viszonylatban is kiemelkedett. Közrejátszott ebben, hogy a buda-belgrád-konstantinápolyi, valamint az Itáliába vivő fontos kereskedelmi út ezen a tájon haladt át, bekapcsolva a mezővárosokat a nemzetközi érintkezésbe. 1544-ben Vörösmart 120, Laskó pedig 195 ház után adózott, ami legalább ezer lakost jelentett. Nem sokkal maradt el mögöttük Hercegszőlős, Nagyharsány vagy Sztára, valamennyi virágzó mezőváros. 1453-ban Kapisztrán János felszólítására, a szerémségiek mellett, elsősorban az itteni mezővárosi parasztok siettek Hunyadi Jánoshoz, a töröktől megtámadott Nándorfehérvár védelmére. A köztük élő ferences szerzetesekkel együtt ott találjuk őket az 1514. évi Dózsa-fölkelésben. Az atyai kolostorban élő Laskai Osvát ferences szerzetes, ahogyan neve mutatja Laskó szülötte, a Mo-

hács előtti évtizedek egyik legjelentősebb egyházi írója volt. Szóban és írásban élesen bírálta az elvilágiasodott, a hívekkel nem törődő korrupt főpapságot, és szót emelt az elnyomott nép, a parasztság érdekében. A tájban több ferences iskoláról tudunk. Így a szerémségi Atyán, a Villány mellett Perecskén, sőt az Ormánságban is volt egy ferences iskola, Sellyén. Ezekben a mezővárosi parasztközpontok gyermekei tanultak, közülük többen az értelmiség soraiba emelkedtek, van, akivel a krakkói vagy bécsi egyetemen is találkozunk.

Mindezt el kellett mondanunk, hogy megértsük azt a szellemi pezsgést, mely a megnehezült viszonyok közepette is a reformáció korában a Dél-Dunántúlra jellemző.¹

*

A középkor sokat ígérő fejlődését derékba törte Baranyában a mohácsi csata, a Magyar Királyság bukása és az azt követő török hódítás. A veszített csata hírére már 1526 szeptemberében elmenekült a pécsi püspökség és a pécsi káptalan. Hamarosan követte őket a nemesség és az alsópapság egy része is. A török csapatok már Mohácsra vonulóban felégették az Eszék körüli falvakat, majd 1543-ban elfoglalták Pécsét és megszállták egész Baranyát. 143 évre a megye török uralom alá került. A török csapatok felvonulási útja az eszék-dárdai hídon át mindvégig ezen a területen vezetett keresztül. A XVI. század végén azután, a 15 éves török háború idején, a mezővárosok népe is nagyrészt menekülésre kényszerült, s a XVII. században szinte csak a mocsarak közé bújó ormánsági falvak maradtak a helyükön.

Baranyát egyaránt pusztították az átvonuló török és tatár hadak, valamint a velük harcban álló magyar végváriak portyázó csapatai. A török adójegyzékekből nyomon követhető a falvak pusztulása, mely az 1500-as évek végén, a 15 éves háború folyamán érte el tetőpontját. 1603-ban a tatár kán 20 000 emberrel Baranya megyében telelt, nem meglepő, hogy a megye délkeleti fele szinte elnéptelenedett. Voltak, akik a hódoltsági terület védettebb városaiba költöztek, számottevő volt az elvándorlás Kecskemétre, Kiskunhalasra, de az északabbi területekre is. Voltak, akik később visszaköltöztek, de sokan új lakhelyükön maradtak.²

Az 1550-es évek végén a néptelenül maradt falvakba megindult a bevándorlás délről, részben önkéntes behúzóadás, részben egyes török birtokosok telepítésével. Az új telepesek szerbek voltak, akiket a korabeli magyar nyelv rácnak, vagy törökből átvett szóval ifláknak nevezett. 1591-ben a Dráva-szögben a falvak egyharmada már pusztaság és 36 magyar faluval szemben 8 teljesen rác, 3 pedig vagyesen magyar és rác.³

A nemesség elmenekült, jórészt a papok és a szerzetesek is, csak a ferencesek tartottak ki, amíg lehetett. A pécsváradai bencés apátságot már 1526-ban, Mohács felé vonulóban, felgyújtották a törökök, ugyanekkor pusztult el az atyai és a Duna baloldalán a kölyüdi ferences kolostor. 1532-ben, Kőszeg felé vonulóban, a törökök utolsó szálígy legyilkolták a sellyei ferences kolostor barátjait, 1535-ben feldúlták Perecskét, a még élő szerzetesek elmenekültek, szétszóródtak. Mire a végleges török megszállás időpontja elkövetkezett, a föld népe Baranyában teljesen magára maradt.⁴

Azaz mégsem teljesen. A volt ferences szerzetesek egy csoportja a külföldi akadémiai tanulmányokról hazatért Baranyába. Ők voltak az új hit, a reformáció terjesztői.

A reformáció elterjedése Baranyában, ahogy a török hódoltság egész területén, merőben más módon ment végbe, mint általában Európában, vagy akár a Magyar Királyságban és Erdélyben. Nem a földesúr csatlakozott az új hithez, hogy azután patrónusi jogánál fogva szép szóval vagy erővel maga mellé sorakoztattassa jobbágyfalvait is. A hódoltságban nem volt magyar földesúr, s a török hatalmasságok nem sokat törődtek a meghódított és megvetett "Krisztus-hívők" vallási hovatartozásával. Nem segítették tehát az új hit terjedését, bár azt örömmel figyelték, hogy a nagy ellenség, a német császár egyháza, a katolikus vallás egyre jobban teret veszít. A török katonai parancsnokok csak akkor avatkoztak be, ha a meghódított terület belső nyugalalmát vélték veszélyeztetve a felekezeti villongások által. Baranya reformációja tehát nem felülről indult, hanem alulról, és a nép spontán, saját akaratából való csatlakozása vitte végbe.

Az új hit tanai a nép közt élő ferencesek munkássága nyomán váltak ismertté. Az 1540-es években a lutheri reformáció már diadalmasan nyomult előre egész Baranyában. A magára maradt nép sanyarú sorsában, ezer veszedelem közt két kézzel kapott a tanításon, mely nemcsak a másvilági boldogságot ígérte számára, mint a régi egyház, hanem lehetővé tette, hogy sorsa irányítását, amelybe eddig nem volt joga és lehetősége beleszólni, maga vehesse kezébe. A század közepére Baranya megye - ahogy a török hódoltság egésze - gyakorlatilag a lutheri vallást fogadta el.

Ahogy említettük, a hódoltsági reformátorok első és második nemzedékének nagy része dél-baranyai volt. A Dráva-szögben született Kopácsi István, később a sárospataki református kollégium egyik szervezője, Laskai Csókás Péter, majdan a marosvásárhelyi kollégium rektora, a kor neves tudósa. Drávasztárán született Sztárai Mihály, aki ferences szerzetesként még az 1520-as évek elején Padovában szerzett magiszteri fokozatot az egyetemen. A mohácsi csatában a sárospataki nagyúr, Pálóczi Antal udvari papjaként vett részt, majd visszatért szülőföldjére. Sokat idézett 1551. évi levelében ő maga így jellemezte reformátori tevékenységét: "Hét éve elmúlt már, hogy én, Isten akaratából a török uralma alatt álló Alsó-Baranyában, Laskó városában, az Úr igéjét hirdetni kezdtem, és már innen és túl a Dunán és a Dráván, az Úrnak gazdag és már túlérett gabonájának aratására jött többi atyafival s a Szentlélek segítségével 120 egyházat alapítottam, amelyek közül mindegyikben egy értelem szerint hirdettetik és fogadtatik az Úr igéje, és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, akiknél az Úr igéje ide s tova 30 éve hirdettetik."⁵

A Sztárai által említett "többi atyafi" is szinte mind baranyai volt, köztük a legismertebb: Hercegszőlősi Gáspár.

Az 1540-es években a lutheri reformációt felváltó helvét irányt is a baranyai táj szülőttei irányították az egész Dél-Dunántúlon. Említsük közülük Veresmarti Illést, Laskai Szűcs Györgyöt vagy Kálmáncsehi Sánta Mártont. Laskóra menekült Szegedi Kis István is a Tiszántúlról, ahogy itt tevékenykedett

hosszú évekig és itt vált a kálvini irány hívévé Skarica Máté, később Ráckeve papja. Az ő munkásságuk nyomán a század második felére a Dél-Dunántúlon a kálvinizmus vált uralkodóvá; az 1550-es évek végére már az alsó-dunamenti püspökség is megszerveződött, Baranya központtal. 1576-ban Hercegszőlősen tartották azt a zsinatot, amely formába öntötte a Dunántúl református szellemében ismert első kánonjait.

Arról, hogy a baranyai reformátusoknak iskoláik voltak Pécsett, Laskón, Hercegszőlősen és másutt is, tudunk, de közelebbi adataink nincsenek róluk. Ezek szinte mindenütt a régi ferences iskolák hagyományából nőttek ki, és szellemükben reformátussá válva, továbbra is a latin nyelvű humanista műveltség elemeit terjesztették. Színvonalukra következtethetünk abból, hogy az itt végzett diákok közül nem egy rögtön külföldi akadémiákra mehetett, ahogy Mohács előtt Sztárai Mihály Padovába, vagy később Laskai János Wittembergába.

A katolikus vallás szinte megszűnt Baranyában. Jól tükrözi a katolikus egyház helyzetét István pécsi plébános 1581-ben XIII. Gergely pápához intézett levele. "Itt Pécsett hajdan 300-nál több (katolikus) pap szolgált Krisztusnak, és egyikőjük sem szűkölködött. Napjainkra mind elszéledtek, egyeseket megöltek, másokat megfojtottak, a szentegyházakat szétrombolták, az oltárokat fölforgatták, s csak én magam egyedül hagyattam meg, mint a keresztény raboknak méltatlan szolgája, szegényen, szűkölködve, hogy kenyérrel is alig lakhatom jól."⁶

Az 1570-es években a református vallásnak erős ellenfele támadt Baranyában az ariánus, másként antitrinitárius, azaz Szentháromságtagadó irányzatban, melyet nálunk unitáriusnak neveztek. Ez a vallás a IV. században élt Arius tanait újította fel, és legnagyobb hatású hirdetője a spanyol Servet Mihály volt. Az unitáriusok Isten egyszemélyűségét vallották, s ezzel szembekerültek nemcsak a katolikus hitelvekkel, hanem a lutheri és a kálvini reformációval is, amelyek együttesen támadták őket. Ők maguk viszont minden vallás iránt türelemmel viseltettek és a teljes toleranciát hirdették. Az a remény élt sokukban, hogy az antitrinitárius vallásban találkozhatnak zsidók, keresztények és muzulmánok is, s kiküszöbölhetik koruk súlyos eszmei, sőt politikai és katonai ellentéteit.⁷

Az unitárius vallás főként az erdélyi fejedelemségben terjedt el, maga János Zsigmond fejedelem is csatlakozott hozzá. A tordai országgyűlés 1568-ban az unitarizmust negyedik vallásként (katolikus, evangélikus, református, unitárius) a bevett felekezetek közé iktatta, azaz szabad vallásgyakorlást biztosított számára. Erdélyből terjedt át a hódoltság déli részébe, és érkezett el az 1570-es években Baranyába, ahol gyökeret vert.⁸

1570 körül már nyilvános hitvitákra került sor Nagyharsányban a kálvinisták és az unitáriusok közt, a falu népe az Erdélyből jött unitárius prédikátor, Alvinczi György mellé állt, őt jelentette ki győztesnek, református papját menesztette.⁹ Nagyharsányból az unitarizmus tovább terjedt és hamarosan egész Dél-Baranyában elterjedt. Az új vallás központja Pécs városa lett, ahol hamarosan már iskolát is szerveztek. Itt volt prédikátor az irodalomból is ismert Vársárhelyi Mihály és Válaszúti György, mindketten Kolozsvárról jöttek.¹⁰

1576-ban a hercegszőlősi kánonok már védekezésre készítetik a református egyházat. A zsinat végzéseinek 21. cikkelye elrendeli: "Miérthogy az Sántán az ő tagjai (értsd: az unitárius papok) által mindenkor azon forgodik, mi módon ejthesse az ő csáscsogásával az igaz tanítókat (értsd: a kálvinista prédikátorokat) veszedelembe, az mint immár sokszor megkísértettek, ezokért azt akarjok, hogy senki az tanítók közül az meggyőzöttetett etretnekekkel (értsd: unitáriusokkal) nem disputáljon, se együtt vélek ne nyájaskodjék, hogy az Istennek neve ő miattok ne szidalmazassék, és hogy az tanítókat is valami veszedelembe ne hozzák."¹¹ A disputák ekkor már napirenden voltak a megyén belül élőkkel és azon kívüliekkel, elsősorban a tolnai reformátusokkal. Több eredménytelen vita után 1574-ben Veresmarti Illés hercegszőlősi prédikátor, alsó-dunamelléki református püspök több református prédikátorral Nagyharsányba ment, ahol vitára hívta ki Alvinczi György helybeli és Tolnai Lukács siklősi unitárius papot. A vitában a többségben lévő reformátusok megállapították, hogy az unitáriusok hittételei "hamisak és hazugok", ezért prédikátorikat eretnekségért halálra ítélték. Tolnai Lukács Pécsre menekült, Alvinczi Györgyöt azonban ott helyben felakasztották.¹²

Az önbíráskodás hírére azonnal megmozdult a mohácsi szandzsák bég, majd a budai pasa, Szokoli Musztafa maga elé rendelte Veresmarti Illést a nagyharsányi vitán elnöklő két református és Jászberényi György unitárius prédikátorral. A Budán 1574-ben megtartott újabb hitvitán a pasa az unitáriusokat nyilvánította győztesnek, és Veresmartit meg a két református prédikátort halálra ítélte. Miután azonban Válaszúti György pécsi unitárius prédikátor kijelentette, hogy ők nem kívánják halálukat, a pasa váltságdíjon szabadon eresztette őket.¹³

A budai hitvita után a pécsi unitárius központ megerősödött és egyre inkább terjeszkedett. Válaszúti György mellett itt működött Jászberényi György, majd 1583 és 85 közt Bogáti Fazekas Miklós, aki ugyancsak Erdélyből jött, s itt írta többek közt magyar nyelvű zsoltárait.¹⁴ Vezetésük alatt a pécsi unitárius iskola jelentős szellemi központtá fejlődött. A reformátusok és az unitáriusok közti ellentét azonban sem Pécsen, sem Baranyában nem csitult, inkább még erősödött. 1588-ban Pécsen három napos újabb disputát tartottak, amely Válaszúti György és Skarica Máté ráckevei református prédikátor közt folyt le. Jellemző a pécsi polgárok erős vallási érdeklődésére, hogy nagy számban vettek részt a vitán; Pécs környékéről, sőt Tolna városából is jöttek, innen református kereskedők. A vita azonban ezúttal sem vezetett megegyezésre.¹⁵

Ettől kezdve a két felekezet egymás mellett élt a városban, ahogy a baranyai falvak is megoszlottak közöttük. Siklós, Nagyharsány vidékén, a Dráva mentén egész Szigetvárig különösen erős volt az unitarizmus. Életük-ről tényleges említésünk viszont nagyon kevés van. Debreceni Ember Pál az unitárius falvak közül név szerint megemlíti Aranyost, Peterdet és Pellérdet, s úgy tudja, hogy Siklóson és Nagyharsányban iskolájuk is volt.¹⁶ 1609-ben megjelent, Alvinczi Péter kassai református pappal vitatkozó munkájában Pázmány Péter ezt mondta: "Pécs és Sziget vidékében sokan nyilván (értsd: közismerten) ariánusok és a prédikátorok is mind ariánusok nagyobb részre."¹⁷ 1617-ben Marino de Bonis jezsuita misszionárius is azt jelenti Rómába,

hogy Pécs és környéke többségében ariánus. "A szétszórta élő katolikusok a szlávok (horvátok) közül kerülnek ki és közönségesen sokácnak nevezik őket." Úgy véli, az unitarizmus terjedésének fő oka, hogy nincsenek magyarul tudó katolikus papok. "Az egyszerű nép ugyanis vakon követi azt, aki prédikál neki."¹⁸

A falusi gyülekezetekről az elkövetkező évtizedekben nem hallunk.¹⁹ A Rómából a hódoltságba küldött misszionárius szerzetesek viszont többször írnak a pécsi unitáriusokról. A századfordulóra a kálvinista gyülekezet megszűnt a városban, s a már említett István pap halálával a kis számú katolikus gyülekezet elárvult. Bartholomaeus Kašić jezsuita szerzetes 1613-ban azt jelentette, hogy a katolikusok száma mintegy 500, az "eretnekek" viszont 1000-nél is többen vannak. Az utóbbiak magyarok, és míg a katolikusok szegények, ők jó módúak.²⁰ Sennyey István győri püspök 1629-ben ezt írta: Pécsen mindössze 30-40 házban laknak katolikusok, míg "az ariánusok és a törökök" mintegy ezer ház népét mondhatják magukénak.²¹ A jezsuiták jelentései többször megemlékeznek az unitáriusok iskoláiról, ahol 1613-ban latint, görögöt és héber nyelvet is tanítottak.²² 1618-ban a külvárosokba szorult két keresztény felekezet hívei még felváltva, közösen használták a Mindszentekről elnevezett templomot, 1628-ban a templom már csak az unitáriusoké, a katolikusok egy fa kápolnába szorultak a budai városkapu környékén.²³

Az unitárius prédikátorok és a jezsuita szerzetesek közt a harc állandó volt, időnként a tettegességtől se riadtak vissza. Mivel egymás közt megegyezni nem tudtak, gyakran kérték a városban székelő török katonai parancsnok, a bég pártfogását. A bég személyétől, illetve a kapott "ajándék" nagyságától függően a török hol az unitáriusok, hol a katolikusok mellé állt. Amikor az unitáriusok 1617-ben elfoglalták a templomot, a jezsuiták a béghez fordultak, aki újra elrendelte a templom közös használatát. Erre 1618-ban az unitáriusok bevádolták a jezsuitákat, hogy a német császárt szolgálják. Ugyanis - mondták - elvette az ó-naptárt, német mintára a Gergely-féle új-naptárt vezették be, s tíz nappal előbb ünnepelték a Karácsonyt és az Újévet. A bég börtönbe vetette a jezsuitákat, s csak Forgách Zsigmond nádor és Bethlen Gábor fejedelem leveleinek, no meg a pécsi katolikusok ajándékainak volt köszönhető, hogy élve megúszták.²⁴

Hasonló esetet mond el Brüstle József plébános 1874-ben megjelent munkája nyomán Pécs török kori történetének feldolgozója, Ruzsás Lajos. 1641-ben a Húsvétot a katolikusok az új-naptár szerint megint korábban tartották, mire a bég a jezsuitákat elfogatta. Ekkor érkezett meg Babilon bevételeinek híre. Ennek öröme a törökök nagy ünnepséget rendeztek. A várost fellobogózták, az üzleteket szőnyegekkel díszítették, síp- és dobszóval katonai csapatok járták az utcákat, mindenfelé sátrakat állítottak, folyt a dínom-dánom, és a népünnepélyt betetőzte a szabadtéri ürüütés. Az unitáriusok - kihasználva az ünnepi hangulatot - bevádolták a bégnél a bebörtönzött jezsuitákat, hogy a császár javára kémkednek, hogy három Istent imádnak (Szentháromság!), és nem a szultánnak, hanem a pápának engedelmességeknek. Fából és ércből isteneket készítenek, s örökös ceremóniáikkal a népet visszatartják a munkától. A bég erre karóba húzásra ítélte a jezsuitákat, majd végül - állítólag

felesége és apósa könyörgésére - ezer forint váltságdíjért szabadon engedte őket.²⁵

A XVII. század második feléből mindeddig nem kerültek elő az unitáriusokról szóló följegyzések. Hogy azonban a táj kulturális jelentőségének szinte teljes megszűnése ellenére is számos helyen fönntartották magukat és átvészelték a török hódítás évtizedeit, arról a későbbi adatok tanúskodnak.

*

A XVII. század vége Baranya megyére teljes pusztulást hozott. 1683-ban itt vonult át Kara Musztafa nagyvezér Bécs ellen menetelő százezres serege, majd néhány hónap múlva itt özönlött vissza a vert had. Buda várának 1686. szeptember 2-i visszavétele után az európai keresztény sereg Bádeni Lajos őrgróf vezetésével egész a Dráváig üldözte a fölmentésre küldött török csapatokat. Ettől kezdve évekre állandósult a harc Baranyában: egyik oldalról a császári seregek Lotharingiai Károly, Savoyai Jenő és Bádeni Lajos vezetésével, a másíkról a kétségbeesetten újra és újra támadó törökök dúlták a Dráva-menti tájat. Amikor az 1687. augusztus 12-i győztes nagyharsányi csatával, majd pár héttel később Szigetvár visszavételével Dél-Baranya egésze visszakerült a magyar király uralma alá, az egykor virágzó táj a teljes pusztulás képét mutatta. Egyes részei elnéptelenedtek, Pécstől délre pedig a mocsarak közé menekült kevesek csak évek múlva mertek előbújni.²⁶

1695-ben és 96-ban részletes összeírás készült a pécsi provizorátushoz tartozó kincstári birtok falvairól. A birtok, a széleket kivéve, az egész megyére kiterjedt, s egykor 232 faluból állt, amelyből azonban az összeíráskor 105 lakatlan puszta volt. A törökök előtt színmagyar megye falvainak nagyobbik része elpusztult, lakóinak kétharmad része a háborúk áldozatává vált. A megmaradtak közül sokan a Duna-Tisza közí nagyvárosokba húzódtak. 1687-ben csak Kecskemétre 182 baranyai család menekült. A megrikult magyar népesség helyére már korábban megindult a délszlávok beáramlása. A kincstári birtok 127 megmaradt falujából 1696-ban már 40-ben délszlávok laktak.²⁷

Mivel az 1695-96-os évek összeírásaiban - 11 esetet kivéve - a falvak valósi hovatartozását is feltüntették, tudjuk, hogy a 127 faluból 78-ban római katolikusok, 17-ben reformátusok, 31-ben ortodoxok, egyben pedig, Pellérdén vegyesen kálvinisták és ariánusok laktak. A katolikus falvaknál azonban 5 esetben ezt a megjegyzést olvassuk: 1689-ig lutheránus, egy esetben: református volt. Ugyanakkor 22 katolikus falunál ez olvasható: lakói 1689-ig ariánusok voltak. Ezek a falvak Pécstől délre terülnek el.

Az unitarizmus tehát átvészelte a török hódoltság idejét a kincstári uradalom 23 falujában, de közülük 1689-ben az egy Pellérdet kivéve, a többi katolizált.²⁸ Az összeírásból azonban hiányzik több település, amely nem tartozott az uradalomhoz, amelyről bizonyosan tudjuk, hogy korábban unitárius volt. Így Nagyharsány és Siklós, továbbá föltehetően a Duna-Drávaszög több falva, ahogy a Dráva-partiak jó része Sellyével és tőle nyugatra is. Ha az uradalom felsorolt falvai átvészelték a török uralmat, nincs okunk kételkedni benne, hogy ezek is - ahogy bizonyosnak látszik - 1689-ben katolizáltak. De mi történt 1689-ben?

I. Lipót király 1687. augusztus 8-án Radonay Mátyást nevezte ki pécsi püspökké, ezzel egyszerre mind ő lett Baranya megye főispánja is. Radonay horvát volt, a Varasd megyei Dubrovicán született 1630-ban. Fiatalon katonának állt, s 33 éves korában, 1663-ban szentelték pappá. Szelepcsényi György esztergomi érsek mellett szolgált, majd a csallóközi Fél plébánosa. Már itt kitűnt térítési buzgalomával, tevékenysége nyomán több református katolizált. Jutalmul kapta a scordonai püspök címet.

Pécsre érkezve elhatározta, hogy Baranyában megszünteti az "eretnységet". A térítéshez katonai segítséget vett igénybe: elzavarta a prédikátorokat, erőszakkal elfoglalta a templomokat, jóllehet nem volt katolikus pap, akit oda helyezzen. Amikor Vörösmarton a református hívek védelmére keltek papjuknak, az ellenszegülőket elfogatta, és ahogy a falunak írta: "Most tanítják őket Szigetváron, miképpen kelljen a püspökre és a császár embereire támadni. Bizony megtanítom én is azokat, akik nekem engedni nem akarnak és akik ellenem támadnak." Majd a "kálvini eretnység" elleni durva és goromba kifakadások után így fejezte be levelét: "Annak pedig, aki igaz római keresztény nem akar lenni, parancsolom, hogy az én püspökségem alól eltakarodjék, mert egy tolvajt is vagy kálvinistát vagy szakadár rácot el nem szenvedek."²⁹ Két évvel később a siklósiakkal közölte: "Újólág írom és erősen meghagyom, hogy aki az én püspökségemben akar maradni, az a római katolikus hitre térjen; aki pedig erre nem hajlandó, menjen oda, ahol eltűrik az eretnységet. A prédikátorok pedig takarodjanak ki a püspökségemből."³⁰

A reformátusokat fenyegette és szorongatta a püspök, de a végső eszéköt, a fegyverrel való térítést velük szemben nem alkalmazta. Talán azért nem, mert - igaz, hogy csak papíron - a törvény védte őket. Az unitáriusokat azonban a magyarországi törvények soha nem fogadták be (úgy, mint Erdélyben), ők tehát semmire nem hivatkozhattak az erőszak ellen, teljesen ki voltak szolgáltatva. 1689-ben - közelebről ma sem ismert módon - a császári vértess lovasság bevetésével az unitárius falvakat katolizálásra kényszerítette. Hogy mi történt prédikátoraikkal? Hogy egyáltalában voltak-e papjaik? Nem tudjuk. Ahogy azt sem tudjuk, hogy mindnyájan katolizáltak-e, vagy voltak akik elmenekültek, illetve már előzően a református vallásra tértek.

"Hogy a pécsi egyházmegyében nincs többé ariánus, az az ő (Radonay) műve. Pécsmegye neki örök hálával tartozik!" - írta Haas Mihály pécsi plébános, majd szatmári püspök 1845-ben megjelent könyvében.³¹ Az országos közvélemény azonban alig szerzett tudomást a Baranyában történekről. A neves statisztikus, Fényes Elek 1866-ban megjelent "Magyarország ismertetése" című könyvében ezt írta: "A török uralom alatt... a baranyai népesség túlnyomó része egy kis ideig socinianusokból állott."³²

Radonay püspök megsemmisítette az unitárius egyházat Baranyában, de ahogy egyes adatokból kitűnik, a felszín alatt a Szentháromság-tagadók eszméi még jó ideig éltek, s a katolikus egyház rendjébe való beilleszkedés nem ment egészen simán. Domsics Mátyás pécsi püspök 1729-ben végiglátogatta egyházmegyéjét. Több falunál följegyezte, hogy lakói egykor unitáriusok voltak, s jóllehet már évtizedek óta katolikusok, még mindig "makacsul önféjűek". Aranyos esetében azt is megemlítette, hogy mivel az egyházközségeből többen

az egyház parancsainak ellenszegültek, "kellő oktatásban és szigorúságban részesítették őket"³³.

Biztosra veszem, hogy további kutatások még számos nyomát találhatnák az unitárius eszmék továbbélésének a XVIII. századi Baranyában.

JEGYZETEK

¹ Az elmondottakra ld. Képes Krónia. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Bp. 1959. (Monumenta Hungarica. III.) 128. l. Várady Ferenc: Baranya múltja és jelene. I-II. Pécs 1896-97. ; Laskó és Vörösmart 1544-ben: Velics Antal- Kammerer Gyula: A magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 28-29. l. ; Laskaira: A magyar irodalom története. I. Szerk. Klaniczay Tibor Bp. 1964. 142. l.

² Velics-Kammerer i. m. II. Bp. 1890. 150-176. l. (A mohácsi szandzsák fejadója. 1554.); Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103. sz.); Vass Előd: A szekcsői-mohácsi szandzsák 1591. évi adóösszeírása. Baranyai Helytörténetírás. A Baranya megyei Levéltár évkönyve. Szerk.: Szita László. 1977. 15-94. l.; Timár György: A Duna-Drávaszög népesedéstörténete. U. o. 1987/88. 343-372. l.; Iványosi-Szabó Tibor: Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét 17. század végi migrációjában. U. o. 1983/84. 13-24. l.

³ Timár György i. m. 345. l.; Sarosáczy György: Magyarország délszláv nemzetiségei. (Népi kultúra-Népi társadalom. Bp. 1973. 369-390. l.)

⁴ Unyi Bernardin: Sokacok, bunyevácok és a bosnyák ferencesek. Gyöngyös 1947.; Sörös Pongrác: A pécsváradi bencés apátság. Bp. 1905.; Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk.: Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J. II. Bp. 1904. 533. l.; Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp. 1924. 10., 104., 136-137., 151. l.

⁵ Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521-1945. Bp. 1955. 27. l.

⁶ Koller, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. VI. Pozsony 1806. 337-338. l.

⁷ Az unitárius tanokkal, hazai kimagasló személyiségekkel, múltjuk egyes eseményeivel számos munka foglalkozik, történetük áttekintő tudományos feldolgozása azonban mai napig hiányzik. Kanyaró Ferenc munkáját: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891, régen meghaladta az idő, adataiban és szemléletében egyaránt elavult, harcos lelkesedése elnyomja a tárgyilagosságot és a forráskritikát. A magyarországi reformáció történetét tárgyaló munkák viszont jóformán csak az erdélyi antitrinitáriusokról szólnak. Pl. Bucsay Mihály i. m. 79-81. l.; legújabbán Unghváry Sándor: The Hungarian Protestant Reformation in the Sixteenth Century under the Ottoman Impact. Lewiston-Lampeter-Queenston 1989. (Texts and Studies in Religion, vol. 48.) 321-384. l.; Ugyanez a helyzet az egyetemes unitárius munkákban, pl. David B. Parke: The Epic of Unitarism. Boston 1951. 19-22. l.; kivételt képez Révész Imre könyve: Magyar református egyháztörténet. I. Debrecen 1938. 171-173.l.

⁸ Baranyán kívül jelentős unitárius központ volt a Hódoltságban Temesvár és főleg Makó. Monumenta antiquae Hungariae. Edidit: Ladislaus Lukács S. I. III. (1587-1592) Roma 1981. 163-164. l. (Marcus Pitačić jelentése, 1588. július 18.); Fenyvesi László: Makó mint hódoltsági nagyváros a 16. században. Makó 1989. 28. l.; Erdélyi és hódoltsági missziók I/1-1/2. Sajtó alá rend.: Balázs Mihály, Fricssy Ádám, Lukács László, Monok István. Szeged 1990. Ld. Mutató: Unitáriusok. (A következőkben: Jezsuita missziók.)

⁹ Dávid Gyula: A nagyharsányi ev. ref. egyházközség története. Nagyváradi 1912.

¹⁰ Válaszúti György: Pécsi disputa. Bp. 1981. Dán Róbert bevezetése.

¹¹ A hercegszöllősi kánonok. Kiadta: Mokos Gyula. Bp. 1901.

¹² A magyar reformáció történetében egyedülálló nagyharsányi s utána következő események unitárius szemszögből való előadása: W. J. M. (Wadasi Jankovich Miklós): A socinianusok eredetéről, Magyarországon volt ecclesiájokról. Pest 1829. 48. l.; Kanyaró i. m. 121-132. l.; Református részről: Frid. Adolphus Lampe (azaz Debreczeni Ember Pál): Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Utrecht 1728. 671. l.; Bod Péter után Kálmán Farkas: Veresmarti Illés emlékezete. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő. 1882.; Dávid Gyula i. m. (ld. a 9. jegyz.-ben); Révész Imre Református egyház-történet i. m. 171-173. l.; Veresmarti püspök levele a történekről, 1575. február 17. Keresztény Magvető 1872. 250-252. l. (Szabó Károly közlése) és Földváry László: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. Bp. 1898. 46-49. l.

¹³ Ld. az előző jegyzetben felsorolt irodalmat.

¹⁴ Életrajzát, baranyai tartózkodásának idejét tisztázta Dán Róbert. (Bogáti Fazekas Miklós: Psalterium. Magyar zsoltár. Bp. 1979. Utószó, 248-254. l.)

¹⁵ Kanyaró i. m. 164-185. l.; Válaszúti: Pécsi disputa i. m.

¹⁶ Lampe i. m. 672-673.; Haas Mihály: Baranya. Pécs 1845. 332. l.

¹⁷ Pázmány Péter: Egy keresztyén prédikátortul az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz iratott öt szép levél. Grác 1609. 101. l.

¹⁸ "Pioche questa gente semplice sorre come cieca da chiunque vien a predicarli, dicendo io sento la parola di Dio, et se egli e tristo o heretico, tal sia di lui." Jezsuita missziók i. m. 290. l.; Ld. még: Levelek a hódoltsági Pécsről. 1613-1629. Közli Fricssy Ádám. Baranyai Helytörténetírás 1981. 57-105. l.

¹⁹ A történeti irodalom a legújabb időkig, mondhatjuk semmit sem tudott a baranyai unitarizmus XVII. századi továbbéléséről. Kanyaró i. m. megáll a XVI. század végén. Nyáry Pál: A pécsi ref. egyház története. Pécs 1908. c. munkájában megállapítja: "Válaszúti halála után, ... az unitárius vallás is kipusztult úgy Pécsről, mint Baranyából."

²⁰ Jezsuita missziók i. m. 123. l. (Az irat elején közölt tartalmi kivonat tévesen 500-500-ra teszi a katolikusok és az unitáriusok számát, 116. l.)

²¹ Idézi Haas: Baranya i. m. 257. l.

²² Jezsuita missziók i. m. 123., 187. stb. l.

²³ A következő adatokra, ha mást nem idézünk, ld. a Jezsuita missziók i. m. iratait, Mutató: "Pécs" és "Unitáriusok" címszó alatt.

²⁴ Jezsuita missziók i. m. 324. l. Vásárhelyi Gergely jezsuita jelentése. Hasonló esetekre ld. u. o. Mutató: "Törökök" címszó alatt. Továbbá Fricsay: Levelek i. m., Bevezetés.

²⁵ Brüsztle József: Recensio universi cleri diocesis Quinque-Ecclesiensis. III. Pécs 1874. 274. l.; Szabó Pál Zoltán-Ruzsás Lajos: A török Pécs. Pécs 1958. 53-54. l.

²⁶ Taba István: Baranya megye népessége a XVII. század végén. Pécs 1941.

²⁷ A két kamarai összeírás, mely a következőkben fő forrásunk: Timár György: A pécsi provizorátus faluösszeírásainak a török időkre vonatkozó feljegyzései. 1695, 1696. Baranyai Helytörténetírás 1982. évi kötet 47-122. l.; Timár György: A Duna-Drávaszög i. m.; Nagy Lajos: A kurucok és a rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. Uo. 1985/86. évi kötet 13-132. l.; a kecskeméti bevándorlásra: Iványosi-Szabó Tibor i. m. (ld. a 2. jegyz.-ben)

²⁸ Ezek a falvak, az összeírás sorrendjében: Szentlőrinc, Szentiván, Velény, Gilvánfa, Rugasd, Kistelek, Gerde, Kisasszonyfa, Téseny, Sumony, Pázdány, Gadány, Zók, Regenye, Szilvás, Borta, Babarcszőlős, Bodony, Ózd, Tengeri, Aranyos, Varjas.

²⁹ Levele a vörösmartiakhoz, 1690. március 17.: Bod, Petrus: Historia Hungarorum ecclesiastica. Kiadta: Rauwenhoff és J. J. Prins. Leyden 1890. 167. l.; Magyar fordítása: Földváry: Adalékok i. m. II. 36. l.

³⁰ 1692. március 2.: uo. 167. l., illetve Földvárynál 35-37. l. Ugyanitt a püspöknek még több hasonló levelét közlik.

³¹ Haas: Baranya i. m. 288. l. (Idézzük Aigl Pál szavait is 1838-ból: Radonay "multa millia Mahomedanorum et haeticorum ad catholica sacra perduxit, arianam autem impietatem penitus extinxit." Historia brevis venezabilis capituli Quinque-Ecclesiensis. Pécs 1838. 167. l.)

³² Fényes Elek: Magyarország ismertetése statisztikai, földirati s történelmi szempontból. I. Bécs 1866. 14. l.

³³ "... quibus instructio sufficiens etiam cum severitate est exhibitita." Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása (canonica visitatio) Baranyában 1729-ben. Pécs 1939. 56-57. l. Domsics Aranyoson kívül a következő falvakat említi, amelyekben az egykori unitáriusság maradványaként él a makacsság: Bánfa, Szentdienes, Kisasszonyfa és Bodony. (Közülük kettőt, Bánfát és Szentdienest nem említik a volt unitárius falvak közt az 1696-os összeírásban.)

A BARÓTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG RÖVID TÖRTÉNETE

A baróti unitárius egyházközség Egyházunk egyik legfiatalabb gyülekezete. Baróton unitáriusokra vonatkozó első adatot 1821. évből kapunk. Eszerint akkor Baróton 3 unitárius élt. A következő adat 1867-ből származik, az akkori kimutatás szerint a lélekszám 4 lélek.

Az 1867-es évtől kezdődőleg általában szabadabb vallásos szellem teszi lehetővé a protestáns felekezetek megerősödését. Ezt igazolja Orbán Balázs "A Székelyföld leírása" III. kötet 6. oldalán közölt adat is, amely szerint Baróton 1869-ben már 26 unitárius lakost tartanak nyilván. A XIX. század végére tehát Baróton a római katolikus egyház mellett kibontakozik a református és unitárius egyházközség megerősödésének lehetősége, így 1892-ben 60 lélekre szaporodik az unitárius hívek száma.

Nincs pontos történeti adatunk arra, hogy a Baróton élő unitáriusok mikor szerveződtek egyházközségbe, mikor részesültek rendszeres vagy alkalmoszerű lelkészi gondozásban. A kevés adat birtokában csak következtetni tudunk az 1892-től 1936-ig terjedő időszak eseményeire.

1902-ig Lőrinczi István felsőrákosi lelkész munkássága révén indul meg Baróton a szervezett egyházi élet. Ez időközben Barót a felsőrákosi egyházközség szóránya. Sátoros vagy nagyobb ünnepek alkalmával a helybeli református egyházközség megengedi, hogy templomukat az unitáriusok is használhassák. Így 1898-tól 1947-ig a baróti unitáriusok a református templomban tartják az istentiszteletet.

1902-től 1910-ig a felsőrákosi lelkész Varga Dénes, aki folytatja elődje baróti ténykedését, és az ő idejében, 1905. október 2-án tartja meg a baróti leányegyházközség első közgyűlését.

Az 1910-től 1936-ig terjedő időszakban Kelemen István felsőrákosi lelkész idejében erősödik meg és készül elő az önállósulásra a baróti unitárius közösség. Ebben az időszakban a felsőrákosi egyházközséghez olyan szórványok is tartoztak, amelyek jelenleg a barótihoz tartoznak. Ilyenek: Nagybacon, Köpec, Bibarcfalva, Kisbacon, Hermány.

Lélekszám 1932-ben összesen: 187, ebből Barót 69, Nagybacon 78, Köpec 28, Bibarcfalva 3, Kisbacon 5, Hermány 4 lelket tart nyilván.

Lélekszám 1934-ben összesen 251, ebből Baróton 75, Nagybaconban 110, Köpecen 48, Bibarcfalván 6, Kisbaconban 8 és Hermányban 4 lélek.

A baróti unitárius egyházközség hivatalos önállósítása 1938-ban történt, addig mint leányegyházközség szerepelt az egyházi nyilvántartásokban. Nem-hivatalos önállósulását viszont tehetjük 1936. február 16-ra, amikor is a kinevezett Késmárky Miklós lelkészi beiktatását tartották a református templomban. A lelkész kinevezése által megindult a szervezett egyházközségi élet, amely jelentette az anya és szórványhívek összeírását, rendszeres templomi szertartá-